

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ В РОЗВИНЕНИХ ЕКОНОМІКАХ ЯК ВИДУ СТРАТЕГІЧНИХ ЕНЕРГОРЕСУРСІВ

У статті охарактеризовано роль вугілля у господарській діяльності як важливого виду стратегічних енергоресурсів. Окреслено тенденції його видобування та споживання у світовому господарстві. Виокремлено основні проблеми розвитку вугільної галузі у різних країнах і прокласифіковано країни за групами щодо політики видобування та споживання вугілля.

The article describes the role of coal in economic activity as an important type of strategic energy resources. The trends of its extraction and consumption in the world economy are outlined. The main problems of the development of the coal industry in different countries are highlighted and countries are classified according to the policy of coal mining and consumption.

*Ключові слова: вугілля, вугільна галузь, країна, розвиток.
Key words: coal, coal industry, country, development.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. В умовах кризових явищ, нестабільності розвитку економіки, погіршення макроекономічних показників та відчутного зниження рівня життя населення особливого значення набувають питання посилення конкурентоспроможності пріоритетних для державного розвитку галузей та господарських комплексів. Одночасно посилюється роль регіонального розвитку на засадах ефективного використання матеріальних, кадрових, фінансових, інформаційних ресурсів та покращення рівня життя населення. Важливо визначити ключові галузі економіки, які першочергово потребують конструктивних змін й мають суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток регіону. До них, без сумніву, відноситься вугільна галузь. Забезпечення її розвитку є стратегічним завданням для держави з огляду на те, що від її стабільної роботи залежить розвиток електроенергетики та металургії, а також забезпечення паливом та енергією комунально-побутового сектору країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вагомий вклад у розв'язок загальних та галузевих проблем розвитку вугільної галузі здійснили О. Амоша, А. Кабанов, О. Кузьмич, Л. Рассуждай, Л. Стариченко, Д. Череватський, Е. Чуприна. Проте вагомий їхній науковий доробок не вичерпує потреби у дослідженнях специфіки функціонування вугільної промисловості в сучасних умовах.

Метою дослідження є визначення теоретико-прикладних засад соціально-економічного розвитку вугільної галузі в розвинених економіках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невід'ємним компонентом сталого економічного розвитку кожної країни є питання забезпеченості її основними видами паливно-енергетичних ресурсів. Звичайно, не всі країни містять у своїх надрах достатні для внутрішнього споживання обсяги стратегічних енергоресурсів (багато країн отримує їх на засадах імпорту), проте усі змушені максимально раціоналізувати їх споживання та забезпечити доступність на перспективу.

До стратегічних енергоресурсів належить вугілля, яке, володіючи унікальними фізико-механічними і хімічними властивостями, протягом багатьох століть слугує суспільству важливим органічним видом палива. У господарській діяльності відрізняють кам'яне вугілля, антрацит (вугілля з найвищим ступенем вуглецю – 95-96 %), буре вугілля, або лігніти, і торф. Найчастіше використовують кам'яне вугілля, яке, у свою чергу, поділяється на енергетичне, сферою застосування якого є енергетика, побут, хімічна промисловість, та коксівне, яке використовується в основному в металургії.

Одним з найперспективніших вважається його використання на основі гідрогенізації (метод отримання з твердого палива синтетичного рідкого палива) для виробництва рідинного та газоподібного палива. Лігніти і торф використовують переважно в побуті та на місцевих теплових електростанціях. Європейський досвід засвідчує, що в сучасних умовах використання бурого вугілля в енергетиці може бути рентабельним лише в разі його спалювання поблизу вугільних кар'єрів, що позбавляє витрат на транспортування.

Незважаючи на те, що вугілля поступилося сьогодні за значимістю місцем найголовнішого енергоресурсу нафті й газу, споживання його у світовому господарстві постійно зростає, що

пов'язано із:

- ✓ невинним ростом цін на вуглеводневі джерела енергії;
- ✓ потребою у виробництві більших обсягів електроенергії на обігрів, чи охолодження, спричиненою зміною кліматичних умов у багатьох країнах;
- ✓ покращанням соціально-економічних умов у багатьох раніше депресивних регіонах.

Власюк О. С. зазначає: «... у цілому ж промисловий видобуток вугілля здійснюють понад 50 країн світу, а споживають його – понад 70 країн (родовища вугілля виявлено більш як у 90 країнах світу)» [2, с. 86]. На міжнародному вугільному ринку, за різними оцінками, сьогодні працює близько 140 активних виробників.

За оцінками експертів Комітету з енергетики ООН, вугілля забезпечує близько 27% усього світового виробництва енергії, займає друге місце (24%) у світовому балансі після нафти (39%) та домінує у видобутку електроенергії (34 – 40%) [6]. Загальні світові обсяги видобування вугілля щороку зростають у середньому на 4,5%. У 2008 р. відбулося значне зростання цін на вугільну продукцію. Експерти галузі пов'язують цей факт із зміною статусу Китаю на світовому ринку вугілля: у 2004 р. Китай експортував приблизно 102 млн т вугільної продукції, а вже у 2007 р. почав її імпортувати [1].

Простежується цікава двостороння тенденція: у країнах, що розвиваються, особливо в Китаї (світовий лідер із споживання вугілля) – висхідна динаміка споживання вугілля, а в більшості передових країн світу вже протягом декількох десятиліть вона є спадною. Натомість в останніх відбуваються процеси, що визначають формування паливно-енергетичного балансу на довгострокову перспективу [8, с. 9,10]:

1) значне зростання наукових розробок, особливо серед нових напрямів розвитку енергетики. Вагомим підтвердженням цього факту є зростаючі темпи подання патентних заявок у Європейський патентний офіс (рис. 1);

2) розвиток і використання екологічно чистих енергетичних технологій. Спалювання вугілля призводить до викидів значних обсягів парникових газів, відтак країни, де першочерговими пріоритетами є здоров'я населення та екологія, на перспективу будуть зменшувати використання вугілля, незважаючи на його цінову привабливість, та оснащувати виробництво сучасними інноваційними технологіями. Такі прогнози також оголосили у звіті Міжнародної енергетичної агенції за 2010 р. «Перспективи енергетичних технологій: сценарії і стратегії до 2050 року» [9];

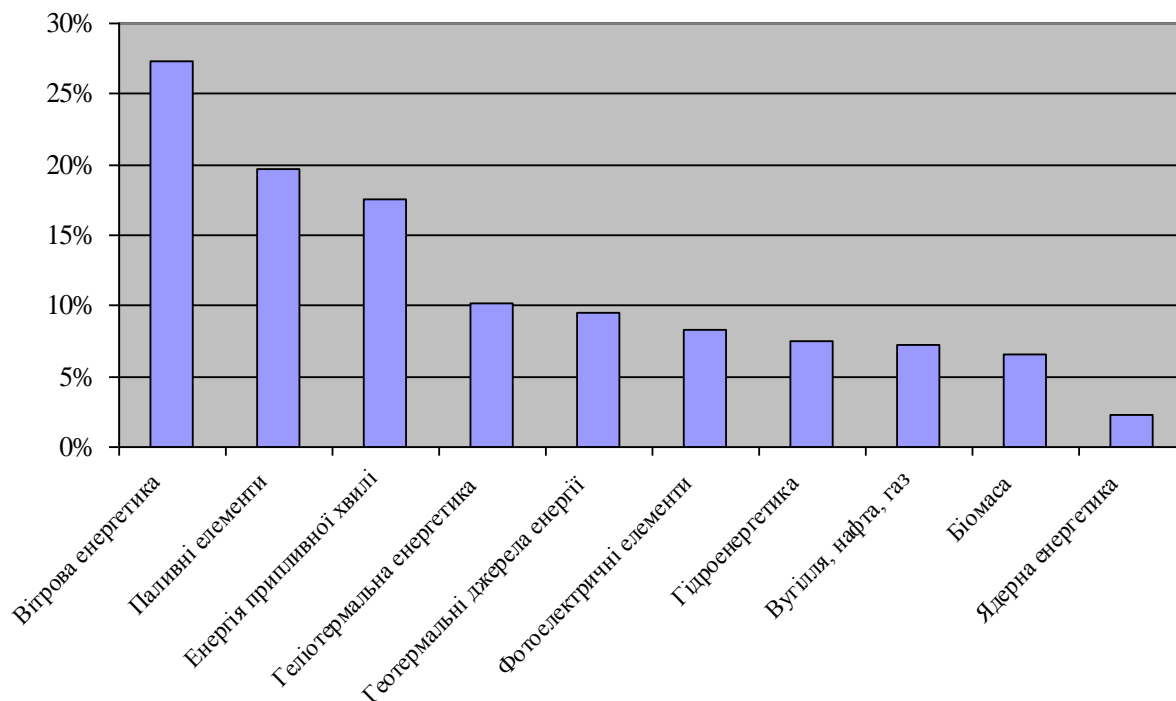

Рис. 1. Середні річні темпи приросту заявок, що були подані до Європейського патентного офісу протягом 1998-2009 рр. за напрямками енергетики *.

* Джерело: складено автором за даними [8].

3) перехід народного господарства із «сировинної економіки» до «інноваційної економіки», чи «економіки знань», що базується на інтелектуальних наукомістких ресурсах і технологіях та

перетворює знання в основний чинник розвитку.

Важливо зазначити, що протягом останніх 50 років у багатьох країнах Європи вугільна галузь зазнала суттєвої реструктуризації. Однак різні можливості в економічному, фінансовому, політичному, геологічному, технологічному та соціальному аспектах змушували їх підбирати індивідуальні організаційно-економічні механізми щодо розвитку галузі, збереження енергетичної безпеки та соціально-економічної стабільності.

Підсумовуючи шлях їхнього розвитку, можна виокремити такі основні проблемні блоки, з якими вони зіткнулися:

✓ необхідність пом'якшення соціальних наслідків. Владні структури багатьох країн змушені були оперативно забезпечити альтернативними робочими місцями скорочених із закритих шахт працівників, враховуючи їх вузькоспеціалізованість і часто непридатність до інших видів діяльності. Особливо важливим також було погашення соціальної напруги, яка панувала у монопромислових районах і містах, де вугільне підприємство нерідко було основним роботодавцем, забезпечуючи не лише робочі місця, а й більшість соціальних і культурних послуг населення, відповідно, формуючи купівельну спроможність останнього;

✓ позбавлення державних субсидій і необхідність залучення коштів у реалізацію проектів «нової» інфраструктури. Процес реструктуризації галузі досить капіталомісткий і дуже залежав від прямих іноземних інвестицій, особливо у східноєвропейських країнах;

✓ відсутність адекватної інформації щодо подальших напрямів політики реструктуризації. Найбільш чутливі до таких структурних змін суспільні групи страждали від перебування в інформаційному «вакуумі» через відсутність точної інформації про стан розвитку галузі, можливості та перспективи. Звільнені працівники, які володіли доступом до інформації та допоміжних послуг (сприяння зайнятості, перекваліфікація), мали вищі показники повторного працевлаштування, ніж ті, хто звернувся за такими послугами через тривалий час після втрати робочого місця.

Досить ґрунтовно визначає поняття реструктуризації відомий український вчений О. І. Амоша: «Реструктуризація – це складний економічний процес, спрямований на здійснення як стратегічних заходів, що проводяться в рамках стратегічного планування й управління і закріплених в довгостроковій програмі розвитку галузі, так і на вироблення рішень у рамках оперативного і тактичного планування, що дозволить повернути підприємства до ефективного функціонування і розвитку шляхом санації підприємств» [3, с. 199].

Початком реструктуризації вугільної галузі України можна вважати 1996 р. з виходом Указу Президента України № 116/96 «Про структурну перебудову вугільної промисловості» [5], основними цілями якої було:

✓ забезпечення вітчизняного ринку якісним вугіллям;

✓ підвищення рентабельності функціонування та досягнення економічної безпеки вугледобувних підприємств;

✓ забезпечення соціально-економічної стабільності у монопромислових вугільних регіонах.

Проте відчутних позитивних структурних зрушень у галузі з того часу не відбулося. Сьогодні функціонування вугільної галузі в Україні характеризується двома суперечливими фактами:

1. Вугледобування є базовою галуззю вітчизняної енергетики, забезпечуючи 35% виробництва електроенергії, а також 4,1% від загальних обсягів реалізованої промислової продукції. Крім того, особливо відчутним є її соціальне значення, оскільки забезпечує близько 250 тисяч робочих місць із розміром заробітної плати вище середнього [10; 7].

2. З іншого боку, вугільна галузь є значним тягарем для бюджету через необхідність дотацій і субсидування, а також внаслідок давно застарілої матеріально-технічної бази, що створює умови підвищеної небезпеки для працівників і чинить негативний вплив на екологію.

На Європейському континенті Україна займає друге місце після Польщі за видобуванням кам'яного вугілля (табл. 1).

Таблиця 1

Найбільші виробники кам'яного вугілля в Європі у 2015 – 2017 рр.

(млн т)

Країна	2015 р.	2017 р.
Польща	76,6	76,3
Україна	54,4	61,8
Великобританія	18,4	18,3
Німеччина	14,1	13,0
Чехія	11,4	11,3
Іспанія	8,4	6,6

* Джерело: [7].

За оцінками деяких експертів [4], вітчизняна вугільна галузь за рівнем безпеки на виробництві відстає від європейських країн щонайменше на двадцять років. Стан галузі сьогодні нагадує Польщу початку 1990-х років або Німеччину початку 1960-х років.

Загалом можна умовно поділити країни за політикою видобування та споживання вугілля на чотири групи (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація країн за політикою видобування та споживання вугілля

№ групи	Назва групи	Характеристики	Країни
1.	Виробники-експортери	Значні запаси вугілля. Сприятливі гірничо-геологічні умови експлуатації родовищ. Рентабельна галузь, яка слугує вагомим джерелом наповнення державного бюджету за рахунок експорту вугілля.	США, Канада, Колумбія, Австралія, ПАР, Індонезія
2.	Виробники-експортери-імпортери	Значні запаси вугілля. Не у всіх вугледобувних районах сприятливі гірничо-геологічні умови експлуатації родовищ. Багато шахт є нерентабельними та користуються державними субсидіями.	Україна, Польща, Росія, Казахстан
3.	Виробники-імпортери	Наявність запасів вугілля. Складні геологічні умови експлуатації родовищ. Скорочення видобутку внаслідок нерентабельності виробництва. Вуглевидобування здійснюється лише в обсягах, необхідних для внутрішнього споживання. Решта вугілля імпортується.	Великобританія, Німеччина, Франція, Індія
		Світовий лідер із споживання вугілля. Попри вагомні поклади, вугілля недостатньо для внутрішнього споживання, нестача забезпечується імпортом	Китай
4.	Імпортери	Незначні поклади вугілля або їх відсутність. Внаслідок вичерпності запасів та значного тиску конкуренції, виробництво вугілля визнано економічно недоцільним. Суттєво скоротили обсяги видобування або взагалі закрили вугільну промисловість. Внутрішні потреби країни у вугіллі забезпечуються за рахунок імпорту.	Бельгія, Нідерланди, Ірландія, Португалія, Франція Японія, Південна Корея, Тайвань та інші
		Наявність запасів інших видів енергоресурсів та активний розвиток альтернативних джерел енергії суттєво скоротили обсяги вуглевидобування. Внутрішні потреби задовольняються імпортом.	Італія, Іспанія, Фінляндія, Норвегія

* Джерело: складено автором за даними

Країни першої групи (США, Канада, Колумбія, Австралія, ПАР, Індонезія) відзначаються великими запасами вугілля, сприятливими геологічними умовами експлуатації родовищ, великими обсягами експорту вугілля. Вугільна галузь є високорентабельною і слугує вагомим джерелом доходів державного бюджету.

До другої групи (Україна, Польща, Росія, Казахстан) належать країни із великими запасами вугілля, проте зі складними геологічними умовами. Чимало підприємств вугільної промисловості працюють збитково. У Росії, Казахстані, Польщі припинене дотування галузі з бюджету, а субсидування здійснюється для ліквідації нерентабельних шахт, соціального забезпечення звільнених шахтарів, покриття боргів та екологічної стабілізації вугледобувних регіонів. Вугільна продукція як експортується, так і імпортується з інших країн.

Третю групу (Великобританія, Німеччина, Франція, Індія, Китай) становлять країни з обмеженими запасами вугілля, великою глибиною залягання продуктивних пластів вугілля (крім Китаю). Вугільний сектор у цих країнах вичерпав свій потенціал, вугільне виробництво не запезпечує

в повному обсязі внутрішніх потреб країни, що компенсується імпортом з інших країн (першої групи). Зміна статусу Китаю на світовому енергетичному ринку зумовлена стрімким збільшенням внутрішнього попиту на вугільну продукцію (до 2007 р. Китай експортував вугілля).

До четвертої групи (Бельгія, Нідерланди, Ірландія, Португалія, Франція, Італія, Іспанія, Фінляндія, Норвегія, Японія, Південна Корея, Тайвань та інші) входять країни з вичерпаними запасами або без запасів вугільної сировини, внаслідок чого, а також значного тиску конкуренції, виробництво вугілля визнано економічно недоцільним. Внутрішні потреби країн у вугіллі забезпечуються за рахунок імпорту, незважаючи на значне зростання залежності більшості з них від зовнішнього постачання енергоресурсів (наприклад, Японії – до 93%). Також тут простежується активний розвиток альтернативних джерел енергії.

Висновки. Відчутна стагнація вугільного сектора економіки України сьогодні вимагає ґрунтовних досліджень теоретичних і прикладних аспектів щодо покращання функціонування вугільної галузі у розвинених економіках, позитивний досвід яких сприятиме розробці організаційно-економічного механізму підвищення конкурентоспроможності вітчизняної вугільної галузі. Проте не кожен ефективний закордонний механізм може бути апробованим на сучасному «українському ґрунті», оскільки кожній країні притаманні свої особливості, зумовлені її соціально-економічним розвитком, забезпеченістю енергоресурсами, інституційним забезпеченням і державним регулюванням, рівнем інтеграції з підприємствами суміжних галузей-споживачів вугільної продукції, політикою енерговиробництва і споживання, ступенем участі іноземного капіталу у вугільній промисловості тощо.

Література

1. Амоша О. Снег на шляпе моей... [електронний ресурс] / О. Амоша, Д. Череватский // Зеркало недели. – 2011. – № 34. – Режим доступу: http://zn.ua/ECONOMICS/sneg_na_shlyape_toeu-88376.html.
2. Власюк О. С., Прейгер Д. К. Вугілля як стратегічна енергетична перспектива України // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4. – С. 85–95.
3. Зарубіжний досвід реструктуризації вугільної промисловості та результати її проведення в Україні / О. І. Амоша, Л. М. Рассуждай, В. В. Полянський // Економіка пром-сті. — 2009. — № 5. — С. 199-205.
4. Польсько-німецький досвід для реформування українських вугільних шахт»: [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/182084>.
5. Указ Президента України від 07.02.1996 № 116/96 «Про структурну перебудову вугільної промисловості»: [Електронний ресурс]. – режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/96.
6. Щодо сприяння модернізації вугільної промисловості в процесі структурної трансформації економіки старопромислових регіонів: [Електронний ресурс] / Аналітична записка НІСД. – режим доступу: <http://dn.niss.gov.ua/articles/467>
7. Годовой отчет ДТЕК 2011. Эра роста: [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.dtek.com>.
8. Некрасов С. А. Экономические механизмы устойчивого развития угольной отрасли на основе инновационных ресурсосберегающих технологий: автор. дис. на соискание ученой степени канд. эк. наук : спец. 05.02.22 – «Организация производства (промышленность)» / С. А. Некрасов. – Москва, 2012. – 29 с.
9. Перспективы энергетических технологий. Сценарии и стратегии до 2050 г: [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.iea.org/techno/etp/etp10
10. Чэнь Цянь. Экономическое обоснование роли угля в обеспечении эффективного использования ресурсного потенциала ТЭК: автор. дис. на соискание ученой степени канд. эк. наук : спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – промышленность) / Цянь Чэнь. – Москва, 2011. – 26 с.